

Божица Славковић Мирић*

ЗАБОРАВЉЕНИ УМЕТНИЦИ И УМЕТНИЧКА ДЕЛА: ПРИМЕР ОПАДАЊА ЗАНАТСТВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА^а

Апстракт. На Косову и Метохији занатство је имало своју традицију и било је нарочито развијено у градовима у време Турака. Занатски радови представљали су права уметничка дела, јединствена по својој изради, нарочито у Призрену, где су се истицали златарски и филигрански занат, прерада коже и израда чувеног свиленог платна. У периоду између два светска рата дошло је до опадања неких заната због развитка индустрије, машинске производње и прилива индустријске робе. Фабрички производи заменили су уникатне ношње и накит у свакодневной употреби. Већини заната остало је, почевши од међуратног периода па до данас, да својим фино израђеним комадима снабдевају само радознале туристе и пролазнике или да се њиховим специфичним израђевинама дивимо у музејима.

Кључне речи: Косово и Метохија, занатство, ношња, период између два светска рата, уметност.

Косово и Метохија представљали су геостратешки и геополитички битан простор, пре свега јер су се налазили на „раскрсници путева”. Управо због тога, занатство и трговина могли су да напредују. У средњем веку на овом простору били су познати грнчари, кречари, ћумурџије, бравари, земберекџије (самострелари), ковачи, кофчари (израђивали кофе), лулари (луле за казане), пушкари, сабљари, стрелари, брдари (за потребе текстилне радиности), колари, корпари, смречари (обрађивали смреково дрво), ваљавичари (ваљали текстил), кројачи, ћебари, кудељари, кожухари, обућари, седлари, буреџије,

---

^а Рад је део пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (евиденциони број 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

*Институт за новију историју Србије, Београд, имејл: bozica.slavkovic@gmail.com

воденичари, крчмари, месари, хлебари, дунђери, зидари, масери, свирачи.¹

У време османске владавине на Косову и Метохији занатство је било развијено у градовима, пре свега код муслиманског становништва.² Ова радиност је у 19. веку чинила основу градске привреде, а занатлије бар половину градског становништва.³ Б. Нушић набраја који су све занати били развијени: бојацијски, кожарски (табакцијски), пушкарски (туфегцијски), обућарски (кондурцијски), папучарски, кантарцијски, фурунцијски, грнчарски, ножарски, берберски, зидарски, кострарски, ковачки, рогозарски, тенећецкијски (лимарски), сајцијски, кујунцијски, јорганцијски, терзијски, ћурчијски, мутавцијски и ћерамицијски. Постојали су занати којима су се само Турци бавили, као што су били пушкарски, берберски, кантарски, кожарски и др. Најразвијенији занат био је грнчарски.⁴

Због јачања културе и писмености, развоја робно-новчаних односа и појаве индустријске робе, поједини занати опадају. Разлоге опадању занатства у 19. веку Нушић налази и у конкуренцији солунско-јеврејских трговаца, недостатку капитала, непостојању услова за проширење рада, вересијама итд.⁵ Тај процес нису могла да спрече ни еснафска удружења занатлија, која су била често и верске и политичке организације.⁶ Одржавали су се и усавршавали они занати који су се тражили у вези са културним развитком становништва. Војни занати су опали, јер се турска војска модернизовала и опремала из иностранства. Терзијама и абацијама сужавао се обим посла јер се облачење модернизовало. Обућари и папуције почели су да израђују нову ципелу уместо „кондура, папуча и мистија”, а казанције су смањиле свој обим посла услед израде емајлираног посуђа. Умањивање рада или нестајање појединих заната наставило се и одласком дела турског становништва након 1912. (туфегчилук, бичакчилук, кујунцилук, ћурчилук и др.). Уведени су нови занати, као што су били шеширцијски, модиски,

¹ Татомир Вукановић, *Срби на Косову*, 1, Врање: „Нова Југославија”, 1986, стр. 129–136.

² Погледати више: Миливоје Савић, *Занати и индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије*, Београд: Министарство народне привреде, 1914; Коста Костић, *Наши нови градови на Југу*, Београд: Српска књижевна задруга, 1922; Милан Ракић, *Трговина у 19. веку*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље: Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, стр. 675–683.

³ Ђорђе Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у 19. и почетком 20. века*, Београд: САНУ, 1988, стр. 241.

⁴ Бранислав Нушић, *Косово. Опис земље и народа*, Београд: Просвета, 1986, стр. 63–64.

⁵ Исто, стр. 60.

⁶ Ђорђе Микић, нав. дело, стр. 242.

машинобраварски, аутомеханичарски, аутогарашки, електромеханичарски, кинооператерски, инсталатерски итд.⁷

Од 1912. до 1918. у Јужној Србији било је још увек релативно мало варошких хришћанских радника. Жене као раднице скоро уопште нису постојале, а мушкарци су се бавили занатима. Након 1918. та ситуација се променила – у 50% варошких хришћанских породица налазио се бар по један радник (или радница). Почетком 1939. било је 29.476 радника и радница варошана, хришћана, где је урачунато и 2950 шегрта (од чега је жена 32%). Муслимани су се већином задржали у трговини, а неки су наставили да се баве занатством. Био је незнатан број муслимана досељеника из Босне и Херцеговине, као и Албанаца, који су били радници. Занатством су се бавили и Роми (у пописима наведени као Цигани), који су већином били муслиманске вере. Они су били претежно ковачи и поткивачи, а било је и носача (амала), чистача обуће и надничара, док су њихова женска деца била измећарке, праље и обичне раднице. Код њих је било развијено просјачење, нарочито деце и старијих жена. Одраслу децу препуштали су улици. Роми су уличном продајом у чаршији допринели питорескном изгледу вароши јужних крајева.⁸

Након завршетка Првог светског рата, штета у занатским и трговачким пословима била је велика. Занатлијама су недостајале финансије да би поново отпочели са послом, па су морали да траже кредите из државних банака. Ангажовањем Занатске коморе била је основана Занатска банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1927, али одзив косовско-метохијских занатлија, осим појединих приштинских и призренских занатлија, није био на очекиваном нивоу.⁹ Ипак, у периоду између два светска рата занатство на Косову и Метохији почело је да се развија и обнавља.¹⁰ Државна власт увела је организационе и наставне мере у корист јачања занатског пословања, и прописала је нарочите заштитне мере којима је требало да се фаворизују занати и домаћа радиност.¹¹

Занатством се бавило углавном градско становништво. То показује чињеница да је 1939. године било регистровано 2345 радњи у којима је радило 1818 квалификованих радника и 1428 ученика, али то је било ситно занатство.¹² То, такође, потврђује и чињеница наведена у

⁷ Милан Чемерић, *Трговина, занатство, индустрија и кредитне установе од 1875. до 1937. године*, Споменница двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље: Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1937, стр. 712.

⁸ Растко Пурић, *Радништво Јужне Србије*, Јужни преглед, 1939, стр. 153–165.

⁹ Владан Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија: 1918–1929*, Београд: ИНИС, 2002, стр. 244.

¹⁰ Милица Миленковић, *Обнављање привредног живота у Србији после Првог светског рата*, Токови историје, 1998, 1–4, стр. 173.

¹¹ Милан Чемерић, нав. дело, стр. 713–714.

¹² Али Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, Историјски гласник, 1967, 1–2, стр. 65.

часопису *Вардар* за 21. септембар 1934, на страни број 1, где се истиче да су се људи у Вардарској бановини у међуратном периоду бавили ситном трговином, занатством, банкарством или печалбарством, због чега је међу државним службеницима било више дошљака (у градској полицији или у општинским самоуправама, на пример).

Занатлије и радници живели су једноставним животом. Међу њима су нарочито били заступљени сељаци и муслимани, неписмени радници са радничком омладином која је завршила основну школу, занатске, вечерње или шегртске школе. Проводили су слободно време окупљајући се: „Недељом и празником скупљали су се на игранкама, ишли на фудбалске утакмице и у биоскопе, а основна прехрана био им је хлеб, со и паприка”.¹³

Занатство Јужне Србије представљало је бројан сталеж, али не и сталеж који је био економски јак. Економска криза је у великој мери погодила занатлије, па се њихов број смањио. У Призрену је било 462, Косовској Митровици 418, Приштини 278, Пећи 256, Урошевцу 158, Вучитрну 142 и Ђаковици 128 занатлија.¹⁴ Трговци и занатлије Ђаковичког среза, на збору одржаном 22. новембра 1934. у згради Велике медресе у Ђаковици, донели су резолуцију у којој су истакли да је стање занатлија у овом крају било више него очајно јер није било зараде и посла.¹⁵ Због потешкоћа у којима су се нашле, занатлије су се организовале у еснафе. Још након 1912. постојала је Занатска комора у Београду којој су се прикључивале нове занатлије, с тим да је чланство било обавезно. Закон је одвојио еснафске занате од слободних нееснафских, а разлика је била у томе што се за еснафске тражила „дужа пракса, већа стручна спрема и полагање мајсторског испита”. Донети су закони о радњама 1910. и 1931. године. Еснафи су претворени у принудна удружења занатлија за све мајсторе еснафског или слободног занатства. Пословању занатлија правио је велики проблем број бесправних занатлија, које су неовлашћено радиле своје послове. Нови облик рада који се споро ширио биле су занатске задруге, које због „индивидуалистичког схватања живота” нису имале очигледан значај.¹⁶

Многе занатлије, због потешкоћа у којима су се нашле, одлазиле су из јужних у северне крајеве државе или у иностранство. Од великог броја печалбара (реч „печалбар” је настала од старословенске речи „печал” или „пекал”, што је значило – мука), које су давала села јужних крајева, једва 8% њих налазило је упослење на југу, док су сви остали одлазили у северне крајеве државе. У лето 1938. било је око 3000 печалбара који су били упослени у Јужној Србији. У 1938. јужни крајеви

¹³ Растко Пурић, нав. дело, стр. 153–165.

¹⁴ Растко Пурић, *Радништво и сиротиња Јужне Србије*. Социјални архив, 1936, стр. 265.

¹⁵ Архив Југославије, Двор Краљевине Југославије, фонд 74, 74–56–357, новембар 1934.

¹⁶ Милан Чемерић, нав. дело, стр. 713–715.

дали су 38020 печалбара, који су ишли на рад ван Јужне Србије, у северне крајеве државе. Сама околина Призрена (срезови Шарпланински, Горски, Неродимски и Подгорски) и Криве Паланке послала је 1938. године 10280 печалбара у места изван свог родног краја. Било је печалбара и у иностранству, нарочито у европским и у америчким земљама; 1937. иселила су се, за 15 последњих година, 21312 печалбара.¹⁷ Како се наводи у *Гласнику Централног хигијенског завода* 1940, на странама 141–170, Горски срез је давао 70,59% печалбара, који су се бавили угоститељством и прехрамбеним делатностима. Они су своје радње брзо модернизовали, али су остављали утисак оријенталности. У часопису *Вардар* за 12. мај 1934, на странама 5 и 6, наводи се да су се бавили различитим занатима – грађевински радници, стругари, пекари, месари, бозације, пиљари, бурегије, алвације, кувари, чистачи обуће, ћумурџије, баштовани, вунари, пољопривредни радници. Многи синови печалбара завршили су високе школе и добили звања. Одлазили су у групама, тзв. тајфама, и у свету су се међусобно помагали. Вођа се старао о свима, код њега је била заједничка благајна. Било их је доста у Београду, Сарајеву, Загребу, Новом Саду, у Бугарској, у Румунији, Бечу, Берлину, Француској, Албанији (зидари и каменоресци), Грчкој, Турској, Египту итд. Они су се придржавали домаћих навика и обичаја, враћали су се кућама да се ожене, а заручнице су их чекале и по више година.

Структура и заступљеност појединих заната у градским насељима осим традицијом биле су одређене и самим њиховим значајем и привредном улогом у географском окружењу. Тако је средином тридесетих година упражњаван следећи број различитих заната: у Вучитрну 17, Њилану 13, Ђаковици 11, Истоку 5, Качанику 5, Косовској Митровици 23, Липљану 5, Јањевоу 8, Пећи 31, Призрену 27, Приштини 16, Подујеву 8, Урошевцу 20 и Штимљу 4. То су били абаџијски, берберски, бачварски, бојацијски, браварски, ћурчијски, ковачки, кројачки, мутавџијски, поткивачки, лончарски, месарски, обућарски, опанчарски, пекарски, столарски, кујунџијски, млинарски, кожарски, ужарски, ћебеџијски, сајџијски, казанџијски, зидарски, молерски, лимарски (тенеџијски), седларски, самарџијски, коларски, свећарски, токарски, фотографски, капарски, пушкарски и сапунџијски занат.¹⁸

У Горњој Морави и Изморнику били су развијени занати у вези са шумским сировинама и производима, поготову у планинским пределима. То су били дрводељство, коларство и угљарство, али и ковачки занат. Коларством су се бавили само Срби католици и њиме су се економски помагали, јер им је земља била слаба. Продавали су своје производе у Њилану, по селима Горње Мораве и Изморника, а било их је

¹⁷ Растко Пурић, *Радништво Јужне Србије*, стр. 153–165.

¹⁸ Владан Виријевић, *О занатству и трговини у градским насељима Косова и Метохије 1918–1941. године*, Баштина, 2007, 22, стр. 234.

и на трговима у Прешеву, Куманову и Скопљу. Угљарством су се бавили Албанци из готово свих села Карадага. Са дрвеним угљем (ћумуром) у џаковима натовареним на коње и магарце одлазили су највише у Гњилане, Прешево и Куманово. Ковачким занатом су се бавили само Роми и то се сматрало њиховим занимањем.¹⁹

У Гњилану је занатство било претежно у српским рукама. Турци и Албанци држали су само неколико колонијалних и бакалских радњи, бавили су се седларским, поткивачким и пушкарским занатом, а делимично и сајдијским и берберским. У Гњиланском срезу налазио се 21 ковач, 1 колар, 13 обућара, 12 кројача, 3 бербера, 7 качара, 12 поткивача, 7 месара, 4 лимара, 4 ужара, 5 лончара, 4 мутавџије, 6 терзија, 14 пекара, 4 сарача, 4 абације, 4 столара, 1 казанџија, 1 пушкар, 3 кујунџије, 1 посластичар, 2 часовничара, 5 бозаџија, 2 калаџије, 2 ћурчије и 1 фотограф.²⁰

Чаршија у Качанику била је веома мала, имала је око 35 радњи, највише бакалских и кафеџиница. Од занатских радњи постојале су 3 пекарске, 2 касапске, 2 поткивачке, 2 ковачке, 2 берберске и 1 самарџијска. Пекари су били Албанци из Ђаковице, код качаничких газда.²¹ Јањевска чаршија имала је 31 занатлијску радњу, и то 2 пекарске, 4 касапске, 2 ковачке, 3 поткивачке, 2 самарџијске, 3 качарске, 2 тенећеске, 8 дрводељско-столарских, 2 обућарске, 2 берберске и 1 кројачку. Берберске радње биле су у рукама муслимана, пекарске занате су обављали досељеници Арбанаси из призренског Хаса, а ковачке Роми.²² Савић наводи да је било 50 кујунџија, 5 ковача, 2 лимара, 11 колара, 4 качара, 3 бербера, 1 кројач, 2 обућара, 10 зидара, 11 месара и 2 пекара.²³ Јањево је било познато по прстенџијству, али је оно опадало због фабричких израђевина. Око 20 кућа бавило се овим занатом, а било је и трговаца из Јањева који су откупљивали прстенџијску робу од мајстора, па су унајмљивали своје суграђане које су са том робом слали „на гурбет“, да сав вишак од процењене вредности узму за себе. У овом крају, коларство се развило због рударства, њиме се бавило 30 кућа, које су своје израђевине продавале на трговима у Јањеву, Приштини и Липљану. Занати су у Јањеви били наследни. У сиромашнијим кућама радиле су и жене, а у неким су жене издржавале куће. Ткале су платна

¹⁹ Атанасије Урошевић, *Горња Морава и Изморник. Антропогеографска испитивања*, Београд: Народна штампариа, 1931, стр. 62–65.

²⁰ Атанасије Урошевић, *Гњилане и околина*, Косовска Каменица: Локална канцеларија заједница, 2001, стр. 18; Миливоје Савић *Занати и индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије*, Београд: Министарство народне привреде, 1929, стр. 155–156.

²¹ Атанасије Урошевић, *О Косову. Антропогеографске студије и други списи*, Приштина: Књижара „Свети Сава“, 2001, стр. 27.

²² Исто, стр. 66–68.

²³ Миливоје Савић, нав. дело, стр. 157–158.

приштинским трговцима. Све је ово било везано за католичко становништво. Муслиманско становништво бавило се земљорадњом.²⁴

Урошевац је био важно трговачко место, али у њему није било много заната, сем кројачког и кујунџијског. Према навођењу Савића, било је 5 кројача, 14 обућара, 15 пекара, 7 терзија, 8 лимара, 1 сарач, 3 лончара, 5 бербера, 9 опанчара, 8 ковача, 9 месара, 2 самарџије, 2 казанџије, 2 кујунџије, 3 абације, 7 поткивача, 1 ћурчија, 3 колара, 5 столара, 2 сајџије, 1 качар, 1 ћевабчија, 2 мутавџије, 2 машининсталатера и 2 фотографа.²⁵ Приличан број трговачких радњи био је у муслиманским рукама, а остале трговачке и занатлијске радње држали су Срби и мали број католичких Албанаца. Једино су терзијске радње биле у рукама муслимана Албанаца из Ђаковице. Роми су били носачи, чистачи, радници на железничкој прузи и надничари по селима.²⁶

Косовска Митровица је имала развијено занатство. Ту су били: 2 казанџије, 21 поткивач, 11 ковача, 46 пекара, 15 бербера, 16 кројача, 10 лимара, 28 обућара, 12 месара, 30 опанчара, 2 кобасичара, 17 зидара, 8 сарача, 2 цревара, 4 бојације и млекаџије, 5 лончара, 10 колара, 4 бравара, 1 ћурчија, 2 фотографа, 20 терзија, 2 кујунџије, 13 столара и 1 посластичар. Опанчарство је, на пример, било толико развијено да је Нови Пазар из Митровице увозио опанке. Из Митровице се у Санџак извозила и гњиланска ужарија. Лончарским, ковачким, самарџијским и зидарским занатима бавили су се само Срби.²⁷

Вучитрн није било значајан ни као трговачко ни као занатско место, јер је у њему само трећина радњи била занатска (пре свега пекарске и обућарске радње). Тај број радњи се некако одржавао, мада се осећала криза, пре свега због отцепљења Лаба и Дренице у засебне срезове и оснивања административних и привредних средишта у њима (Подујево у Лабу, Србица у Дреници), а нарочито због близине Косовске Митровице, која је све више напредовала.²⁸ У Вучитрну је, према навођењу Савића, било: 2 лимара, 1 казанџија, 2 кујунџије, 6 обућара, 9 пекара, 3 колара, 5 опанчара, 1 сајџија, 2 кројача, 5 бербера, 1 мутавџија, 1 бојација, 5 месара, 2 столара, 2 поткивача, 1 лончар, 1 качар, 1 абација и 1 терзија.²⁹

У Подујеву је било: 3 столара, 3 бравара, 2 кројача, 2 обућара, 2 колара, 1 качар и 2 лимара.³⁰ У Ораховцу је било: 4 обућара, 1 самарџија, 1 колар, 3 ковача, 3 бербера, 2 пинтера, 2 столара, 2 абације, 5 пекара, 2 лимара, 2 мутавџије и 2 поткивача.³¹ У Ђаковици је занатство би-

²⁴ Атанасије Урошевић, *О Косову*, стр. 66–68.

²⁵ Миливоје Савић, нав. дело, стр. 156–157.

²⁶ Атанасије Урошевић, *О Косову*, стр. 112.

²⁷ Миливоје Савић, нав. дело, стр. 162–164.

²⁸ Атанасије Урошевић, *О Косову*, стр. 161.

²⁹ Миливоје Савић, нав. дело, стр. 161.

³⁰ Исто, стр. 158.

³¹ Исто, стр. 167.

ло развијено, што се може видети по броју занатских калфи и шегрта у односу на трговачке (трговачких калфи и шегрта 200, а занатских калфи и шегрта 400).³² У 19. веку овде су нарочито напредовали казанџијски и терзијски занат.³³ Такође, овде је било око четрдесет мутавџија и они су имали уређен еснаф. Ипак, овај занат је после Другог светског рата скоро у потпуности замро (1947. биле су само четири њихове радње).³⁴

Пећка варош је живела од заната и трговине, пре свега прављења ћилима, затим од пекарског, месарског и ковачког заната. Кујунџије су овде израђивале лепе предмете (зафрови, тасови, муштикле, прстење, минђуше).³⁵ Годишње би муслиманке израдиле 3.000 до 4.000 комада ћилима и продавале трговцима у претпродаји. У вароши је од занатлија било: 37 пекара, 18 бербера, 5 часовничара, 25 месара, 15 златара, 10 сараџа, 4 мутавџије, 3 бравара, 4 самарџије, 3 ћурџије, 8 кожара, 2 ћулавџије, 28 обућара, 5 бозација, 13 кројача, 22 терзије, 21 ковач, 20 абаџија, 8 казанџија, 15 столара, 8 лимара, 15 опанчара и 14 поткивача.³⁶ Према навођењу Филиповића, у Пећи је било доста бојаџија, па су они имали уређен еснаф. После Другог светског рата остао је само један бојаџија.³⁷

У Сиринићкој жупи важан занат је било коларство, а производи су се износили на тргове у Качанику, Урошевцу и Приштини. Код села Доње Битиње било је добре глине цеванице, која се користила за керамику, прављење ћерамиде и црепуља.³⁸ Терзије су биле веома значајне у сиринићким селима, нарочито они који су ишли „у шиће” од куће до куће.³⁹

Приштина је била у стагнацији, што можемо да видимо по броју њених трговачких, угоститељских и занатских радњи. Нушић је писао да је Приштина била позната по производњи „миск-сапуна”, који је имао „особито јак и готово несносан мирис”.⁴⁰ Био је развијен мутавџијски занат (прерада козје длаке и производња врећа, бисага, торби, зобница).⁴¹ Филиповић наводи да је Приштина била најважнији произвођач грнчарије, а грнчари су били Срби и Роми хришћани.⁴² Такође, овде су жене израђивале материјале за одела, а нарочито лепу свилу (и чоју).⁴³ Некада овде развијен чибукџијски занат био је у опадању, 1947.

³² Исто, стр. 168–169.

³³ Ђорђе Микић, нав. дело, стр. 247.

³⁴ Миленко Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, Београд: Научно дело, 1967, стр. 23.

³⁵ Ђорђе Микић, нав. дело, стр. 246.

³⁶ Миливоје Савић, нав. дело, стр. 168–170.

³⁷ Миленко Филиповић, нав. дело, стр. 24.

³⁸ Атанасије Урошевић, *О Косову*, 2001, стр. 215.

³⁹ Миленко Филиповић, нав. дело, стр. 23.

⁴⁰ Бранислав Нушић, *Косово*, стр. 63.

⁴¹ Татомир Вукановић, *Мутавџије у Приштини*, Годишњак музеја Јужне Србије, 1939, стр. 181–191.

⁴² Миленко Филиповић, нав. дело, стр. 16.

⁴³ Ђорђе Микић, нав. дело, стр. 244.

године радила су само двојица чибукџија. Чибуци су се највише продавали за време Рамазана – Албанцима, који су пушили „на дугачке чибуке”.⁴⁴ У Приштини је пред почетак Другог светског рата било укупно 356 радњи, што је било упола мање у односу на Куманово, које је имало сличан број становника. Од занатлија је било: 7 бербера, 20 ковача, 40 обућара, 5 сајџија, 1 опанчар, 8 сарача, 6 лимара, 3 мутавџије, 2 машиниста, 3 пушкара, 1 шлајфер, 6 кројача, 10 абаџија и терџија, 2 колара, 10 столара и 4 качара.⁴⁵

У Липљану су се у између два светска рата отварале занатске радње, а занатлије су биле и из других градова. Ипак, Липљан је пре био трговачки него занатски град, јер се ту куповало жито за солунску пијацу. У Липљану је било 17 занатских радњи – пекарске 2, касапска 1, берберске 2, опанчарске 3, обућарске 2, коларске 3, ковачке 2, 1 поткивачка и 1 браварска. Те су занатске радње отвориле занатлије из Приштине, Јањева, Урошевца, Призрена, али их је било и из самог Липљана и суседних села и колонија.⁴⁶

Када говоримо о занатству на Косову и Метохији, требало би посебну пажњу посветити граду Призрену. Овај град био је један од најпознатијих занатских и трговачких центара на Косову и Метохији. Према државној статистици, 1921. имао је 21.244⁴⁷ а 1931. 18.956 становника (4.232 православна, 1.029 римокатолика, 11.329 муслимана и 11 Јевреја).⁴⁸ Призрен је, поред Скопља, био други царски град на Југу, који је имао богату привредну, политичку, верску и културну традицију. Г. Божовић пише да је

призренски трговац био познат у Солуну, Сарајеву, а виђао се и у Цариграду, Трсту, Венецији, Марсељу, Лондону и Бечу. Прекоморску трговину доносио је преко Скадра и Солуна и на својем тржишту продавао околини од Елбасана до Косовске Митровице од Тетова до Новог Пазара. Извозио је сировине, нарочито сахтијан, коже и вуну преко границе, а своје пиће, нарочито вино, по целој Старој Србији до Босне, а осим тога занатске израђевине, златарске, бакарне и железне.

Божовић даље наводи да је „све друго било чаршија или касаба, само је Призрен увек био град и за Србина и за Турчина”.⁴⁹ Призрен је

⁴⁴ Миленко Филиповић, нав. дело, стр. 24; Кадри Халими, *Чибукџијски занат на Косову и Метохији*, Гласник Музеја Косова и Метохије, 1958, 3, стр. 129–148.

⁴⁵ Атанасије Урошевић, *О Косову*, стр. 264; Миљивоје Савић, нав. дело, стр. 159–160.

⁴⁶ Атанасије Урошевић, *О Косову*, стр. 354–355.

⁴⁷ Јосиф Михаиловић, *Развитак градова и варошица од ослобођења до данас*. Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље: Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1937, стр. 812.

⁴⁸ *Алманах бановина: Вардарска бановина*, Београд: Централни пресбиро при Председништву Владе, 1931, стр. 7, 19.

⁴⁹ Григорије Божовић, *Слике Косова и Метохије: путописи и репортаже*, Приштина: НУБ „Иво Андрић”, 2006, стр. 59–61.

представљао мешавину Истока и Запада, што се нарочито видело када је био пазарни дан у овом граду. Према писању туристичке ревије Вардарске бановине *Југ*, из априла 1940, на странама 12–14, средом у Призрену могло се видети како поред живописних народних ношњи наших сељанки промичу Арнаутке и муслиманке покривене чаршавом и ферецом, како су се Срби, Турци, Арнаути, Цинцари и Цигани измењивали у једну шаредну, занимљиву гомилу [...] и нећете знати чему више да се дивите, људима или предметима које они износе на продају.

Захваљујући свом положају, Призрен је био предодређен да игра велику улогу и у средњем веку и касније. Цветали су трговина и занатство, чувена израда оружја, златарски и филигрански занат, прерада коже и познати „без”, свилено платно. Савић наводи да је било 500 занатских радњи. Нарочито су се истицале мутавџијске и опанчарске радње и 20 кожарских (табачких) радњи и 10 самарџијских. Српске жене су плеле до 50.000 пари чарапа годишње, које су куповали муслимани. Плеле су и веш за продају (али је то опадало), ткале су српско и свилено платно (око 60 жена), које се највише извозило у Србију.⁵⁰ Кујунџије су биле „веома веште па је њихов рад дивео лепотом и правилношћу орнаментика до најситнијих делића, да је тај рад изгледао као везен иглом а не израђен срмом”.⁵¹ Казанџијски занат је био на гласу у Призрену, а казанџије су већином били цинцарског порекла. Филиповић наводи да је до 1880. њихов еснаф био бројан, а онда је 1933. имао само тројицу занатлија.⁵² Рогожари су били такође веома чести у Призрену, и то су претежно били Срби.⁵³ У Призрену је била чувена табакхана, која је израђивала добар сахтијан (обрађена кожа). Био је познат и шарски сир. Пекари, терзије и кујунџије били су католици.⁵⁴ Ипак, од стварања Албаније привредни живот Призрена је полако малаксавао, јер су се занатлије исељавале. У *Радничким новинама* за 8. април 1938, на страни 2, наглашавало се лоше привредно стање града:

Ликвидиран је велики број трговачких и занатских радњи и призренско радништво је захватила незапосленост. Призрен и околина нису куповали филигранске производе, већ су то чинили туристи на приморју и већи градови у иностранству. Није имао ниједног фабричког оцака, само мале занатске и трговачке ћепенке.

Слично га је у том периоду описивао и Г. Божовић, као „велик град, чист и леп као какав старац лепе старости, но глух и тих, пуст и обамро као да је чаролијом каквом бачен у тешки сан”. Такође, додаје Божовић, „данас су тргови пусти, чаршија мртва, не можеш да познаш

⁵⁰ Миливоје Савић, нав. дело, стр. 164–166.

⁵¹ Бранислав Нушић, *Косово*, стр. 64; Михаило Лутовац, *Занати у Призрену*, Београд: Етнографски музеј, 1953, стр. 58–65.

⁵² Миленко Филиповић, нав. дело, стр. 21.

⁵³ Исто, стр. 22.

⁵⁴ Бранислав Нушић, *С Косова на сиње море*, Београд: Просвета, 2006, стр. 258.

још заостале трговце, не чује се лупа казанџијског маљића, нити се штави кожа за обућу ни за самарну стелу”.⁵⁵

* * *

На крају, могли бисмо закључити да су занати у Јужној Србији у прошлости били врло развијени и добро организовани. Међутим, продирањем европског начина живота у ове крајеве, њихова важност у привреди Јужне Србије била је умногоме смањена. То показују и статистички подаци. На простору Вардарске бановине 1931. 79% људи бавило се пољопривредом, 9% занатима и индустријом, а нешто изнад 4% било је у јавној служби и војсци.⁵⁶ Занатска радиноћ углавном је подмиривала домаће потребе, а занатлије су радиле само за најужи круг поруцбина.⁵⁷ Становништво је све више користило индустријске производе из земље или иностранства. Неки занати су под утицајем индустријализације почели да се модернизују.⁵⁸ Прихваћени су нови облици рада, дошло је до нових упослења у занатству, а добијана је готова и боља сировина. Такође, индустријализацијом су се алати усавршавали, користили су се и нова погонска снага и нова техничка средства. Ипак, у неким срединама су занати замиралли.⁵⁹

Машина је заменила ручни рад, а промена ношње и обичаја избацила је многе производе занатства, замењујући их новим робом произведеном у индустрији. Док је раније свака млада за свадбу трошила по неколико златних лира за набавку разноврсног кујунџијског накита, та потреба је почела да бива задовољавана производима из фабрика и јувелирском робом, а кујунџијском занату је остало да својим финим израђевинама снабдева само радознале туристе и пролазнике. Нарочито је у опадању био обућарски занат, због конкуренције фабричке израде. Терзијски, мутавџијски и други занати, који су били повезани са променом ношње, знатно су изгубили на значају, а кројачки занат се одржао на штету терзијског заната у оној мери у којој су гуњ и чакшире замењене панталонама и капутом.⁶⁰ Од свих заната најбоље су се одржали они који су прерађивали животне намирнице (пекарски, месарски), и они који нису осећали конкуренцију фабричке индустрије (молерски, лимарски итд.).⁶¹

⁵⁵ Григорије Божовић, нав. дело, стр. 60–61.

⁵⁶ Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд: ИНИС, 2011, стр. 131.

⁵⁷ Бранислав Нушић, *Косово*, стр. 63.

⁵⁸ Вид Ђурђевић, *Производња Ј. Србије*, Јужни преглед, 1930, стр. 253.

⁵⁹ Милан Чемериќић, нав. дело, стр. 715.

⁶⁰ Милан Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље: „Немања” задужбинска штампарија Вардарске бановине, 1933, стр. 72–73.

⁶¹ Раде Перовић, *Краљевина Југославија: кратак преглед*, Скопље: Издавачка књијарница „Славија”, 1937, стр. 30–31.

Архивска грађа

Архив Југославије, Двор Краљевине Југославије

Штампа

Вардар

Гласник Централног Хигијенског завода

Литература

- Алманах бановина: *Вардарска бановина*, Београд: Централни пресбиро при Председништву Владе, 1931.
- Божовић Григорије, *Слике Косова и Метохије: путописи и репортаже*, Приштина: НУБ „Иво Андрић”, 2006.
- Виријевић Владан, *О занатству и трговини у градским насељима Косова и Метохије 1918–1941. године*, Баштина, 22, 2007, стр. 231–241.
- Вукановић Татомир, *Мутавције у Приштини*, Годишњак музеја Јужне Србије, 1939, стр. 181–191.
- Вукановић Татомир, *Срби на Косову*, 1–2, Врање: „Нова Југославија”, 1986.
- Гавриловић Милан, *Привреда Јужне Србије*, Скопље: „Немања” задужбинска штампарија Вардарске бановине, 1933.
- Бурђевић Вид, *Производња Ј. Србије*, Јужни преглед, 1930, стр. 240–254.
- Јовановић Владан, *Југословенска држава и Јужна Србија: 1918–1929*, Београд: ИНИС, 2002.
- Јовановић Владан, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд: ИНИС, 2011.
- Костић Коста, *Наши нови градови на Југу*, Београд: Српска књижевна задруга, 1922.
- Лутовац Михајло, *Занати у Призрену*, Београд: Етнографски музеј, 1953.
- Микић Ђорђе, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у 19. и почетком 20. века*, Београд: САНУ, 1988.
- Миленковић Милица, *Обнављање привредног живота у Србији после Првог светског рата*, Токови историје, 1–4, 1998, стр. 171–178.
- Михаиловић Јосиф, *Развитак градова и варошица од ослобођења до данас*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље: Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1937, стр. 799–815.
- Нушић Бранислав, *Косово. Опис земље и народа*, Београд: Просвета, 1986.
- Нушић Бранислав, *С Косова на сиње море*, Београд: Просвета, 2006.
- Перовић Раде, *Краљевина Југославија: кратак преглед*, Скопље: Издавачка књижарница „Славија”, 1937.
- Пурић Растко, *Радништво и сиротиња Јужне Србије*, Социјални архив, 1936, стр. 265.
- Пурић Растко, *Радништво Јужне Србије*, Јужни преглед, 1939, стр. 153–165.
- Ракић Милан, *Трговина у 19. веку*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље: Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1937, стр. 675–683.
- Савић Миливоје, *Занати и индустрија у присаједињеним областима и занати у старим границама Краљевине Србије*, Београд: Министарство народне привреде, 1914.

- Савић Миливоје, *Наша индустрија и занати: њине основице, стање, односи, важност, прошлост и будућност*, Београд: Издања Министарства трговине и индустрије, 1929.
- Урошевић Атанасије, *Горња Морава и Изморник. Антропозеографска испитивања*, Београд: Народна штампарија, 1931.
- Урошевић Атанасије, *Гњилане и околина*, Косовска Каменица: Локална канцеларија заједница, 2001.
- Урошевић Атанасије, *О Косову. Антропозеографске студије и други списи*, Приштина: Књижара „Свети Сава”, 2001.
- Филиповић Миленко, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, Београд: Научно дело, 1967.
- Хадри Али, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*. Историјски гласник, 1–2, 1967, стр. 51–83.
- Халими Кадри, *Чибукијски занат на Косову и Метохији*, Гласник Музеја Косова и Метохије, 3, 1958, стр. 129–148.
- Чемерикић Милан, *Трговина, занатство, индустрија и кредитне установе од 1875. до 1937. године*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље: Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1937, стр. 685–732.

Božica Slavković Mirić

The Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

FORGOTTEN ARTISTS AND ART WORKS: AN EXAMPLE OF CRAFTS IN KOSOVO AND METOHİJA BETWEEN TWO WORLD WARS

Abstract. Craft had its own tradition and was especially developed in the cities in the Ottoman period in Kosovo and Metohija. Craft works were works of art, unique in its design, especially in Prizren, where the goldsmith and “filigran” craft, leather processing and production of the famous silk linen were emphasized. In the period between the two world wars, some crafts, because of industry development, machine manufacturing and the influx of industrial goods, were ruined. Factory products replaced unique costume and jewelry in everyday use. Crafts (“terzijski”, “mutavdzijiski”, “kujundzijski”, etc.) that were associated with changing costumes were lost. From the interwar period to the present day, the majority of craft products have been bought only by tourists and curious passers-by or they are admired mainly in museums.

Keywords: Kosovo and Metohija, crafts, folk costumes, the period between the two world wars, art.